

УДК 130.1: 141.7: 316.33: 355.1
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.5>

Дрозд Богдан Юрійович
аспірант кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0009-0005-5724-7711

ФОРМИ І СФЕРИ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕТРОСПЕКТИВА

Актуальність проблеми. З початком повномасштабної війни між Росією та Україною у суспільних процесах з новою силою актуалізувалась проблема відчуження. Перебуваючи в стані «граничної ситуації» війни або загрози її початку, громадяни України та світу починають по-новому переосмислювати власне життя. Малопомітний раніше процес відчуження починає актуалізуватись у різних сферах життя: на роботі, перетворюючись у відчуття «екзистенційної тривоги»; у віртуальному просторі – реалізуючись через «ескапізм» та постійну пропаганду і дезінформацію; в суспільному житті – через втрату в умовах війни зв'язків з друзями та рідними; в політичному житті – через відсторонення більшості громадян від впливу на прийняття суспільнозначущих рішень в умовах війни. Усі ці форми відчуження на різних етапах розвитку людство переживало багато разів, продукуючи відповідні епіси механізми їх подолання.

Мета. Аналіз форм та сфер відчуження людини в історико-філософській перспективі.

Методологічною основою дослідження є методи герменевтичного і порівняльного аналізу. Метод герменевтичного аналізу реалізується у статті у процесі дослідження категорії «відчуження» в розумінні представників німецького Просвітництва. Методологія порівняльного аналізу реалізується під час порівняння різних історичних періодів та подібних історичних явищ – війна, революція, державотворення. Також метод порівняльного аналізу використовується у співставленні різних форм «відчуження» людини у суспільстві та ключових підходів до його дослідження.

Результати дослідження. Відповідно до поставленої мети було з'ясовано, що висхідні форми відчуження сформувалися як спосіб забезпечення людиною власного простору безпеки через негативний вплив явищ природи. Ці форми відчуження окреслені як протовідчуження, оскільки вони є основою для виникнення усіх інших форм і сфер відчуження. Перші дві форми протовідчуження пов'язані з процесом об'єднання людей у групи та процесом творчої діяльності. В процесі взаємодії між цими двома формами протовідчуження утворюється культура, в якій реалізуються творчі надбання та сформовані структури соціальних інститутів.

Було встановлено суперечливий амбівалентний характер відчуження у розвитку людської цивілізації. Відчуження може проявлятися у позитивних аспектах, як процес творення речей, суспільних структур та інших цивілізаційних благ, необхідних для виживання людини в умовах постійної загрози зі сторони природного середовища і соціальних викликів. Ці висхідні позитивні форми відчуження, які покликані захищати людину від небезпек оточуючого середовища та покращення умов життя людини, позиціонуються як протовідчуження та поділяються на творчість та об'єднання людей у спільноти. В негативних аспектах відчуження реалізується через формування залежності людини від створених нею речей, процесів та феноменів, які починають домінувати над нею та бути ворожими їй: засоби виробництва та їх концентрація в одних руках починають перетворювати людину на раба; держава перестає захищати людину і лише експлуатує її у власних цілях, забираючи свободу; гроші припиняють бути просто засобом обміну товарами, а починають визначати людське виживання у світі.

Розкрито різні підходи до розуміння поняття «відчуження» у філософії німецького Просвітництва, в якому поняття «Entfremdetsein» позначає негативні емоції, пов'язані з відчуженням від суспільства), «Veräusserung» – відчуження майна у праві, «Entfremdung» – процес об'єктивізації ідеї у матеріальному світі, «Entäusserung» – процес відчуження від предмету, об'єкту, середовища. Натомість для позначення сучасних проявів відчуження в науковій парадигмі активно використовують два терміни: «Entäusserung» та «Entfremdung». «Entfremdung»

позначає процес, під час якого людина відчуває себе чужою чи відірваною стосовно об'єкта, середовища, системи чи інших людей. А за допомогою поняття «Entäußerung» описується процес об'єктивації ідеї, перехід внутрішнього у зовнішній світ та «вихід за межі себе».

Ключові слова: відчуження, протівідчуження, історичний процес, цивілізація, культура, капіталізм, суспільство, творчість, відповідальність.

Вступ. У період первісного суспільства людина змушена була захищатись від небезпек, викликаних явищами природи – голодом, холодом, дикими тваринами, стихійними лихами. Наявність постійної небезпеки від явищ природи змушувало «Homo sapiens sapiens» адаптуватись до оточуючого світу – створювати знаряддя праці та об'єднуватись з іншими людьми. Так виникли перші форми відчуження людини від природи – рукотворні предмети та суспільні структури. З розвитком людства кількість форм та механізмів відчуження зростало і виникла держава, гроші, релігія, соціальні інститути як особливі сфери відчуження. Після індустріальних та науково-технічних революцій проблема відчуження людини набула якісно нових вимірів. Створені раніше для захисту людини від явищ природи засоби відчуження (держава, релігія, гроші, речі, масове споживання) почали пригнічувати її. У підсумку нагромадження та укорінення нових форм відчуження людини у XX–XXI століттях призвели до глобальних світових воєн, виникнення тоталітарних держав та ще більшої експлуатації людини людиною.

З формуванням простору віртуальної реальності у кінці XX століття виникли нові форми відчуження, пов'язані з технологічним та соціальним відчуженням. Перебуваючи в Інтернет-середовищі і соціальних мережах, людина перестала відрізняти реальність від віртуального простору, що відкрило широке поле для маніпулятивного впливу на індивідуальну і суспільну свідомість. Незважаючи на відносне подолання небезпек, викликаних природними явищами, людство сьогодні постало перед загрозою тотального відчуження у віртуальному просторі. А відтак, усвідомлення причин і механізмів відчуження у різні історичні епохи а також аналіз способів їх подолання дозволить нівелювати негативні прояви технологічного відчуження у сучасному світі.

Метою статті є аналіз форм та сфер відчуження людини в історико-філософській перспективі.

Методи дослідження. У роботі використані методи герменевтичного і порівняльного аналізу. Метод герменевтичного аналізу реалізується у статті у процесі дослідження категорії «відчуження» в розумінні представників німецького Просвітництва. Методологія порівняльного аналізу реалізується під час порівняння різних історичних періодів та подібних історичних явищ – війна, революція, державотворення. Також метод порівняльного аналізу використовується у співставленні різних форм «відчуження» людини у суспільстві та ключових підходів до його дослідження.

З'ясування різних форм відчуження людини в історичній ретроспективі завбачує звернення до напрацювань мислителів різних періодів. Різні аспекти відчуження людини від природи і суспільства стали предметом зацікавленості багатьох мислителів. Серед них слід виділити Йогана Фіхте, Георга Гегеля, Карла Маркса, Жан Бодрійєра, Жана-Поля Сартра, Еріха Фромма, Георга Зіммеля, Карла Ясперса та ін. Чи не вперше в науковій парадигмі відчуження як об'єктивний історичний феномен розглядав Георг Гегель у праці «Феноменологія духу». Саме він використав термін «Entäusserung» для позначення процесу об'єктивації Абсолютного Духу у матеріальному світі.[1]. Натомість негативні аспекти соціального відчуження досліджував Карл Маркс у праці «Економічно-філософські рукописи 1844 року», використовуючи термін «Entfremdung», для позначення процесу відчуження працівника від результатів власної діяльності, взаємозв'язку з іншими робітниками і, зрештою, відчуження людини від самої себе і власної природи [5].

Проблематика впливу відчуження на процес формування людської цивілізації здійснюється через призму аналізу праць Томаса Гоббса, Джона Локка, Жана Бодрійєра, Людвіга Фойєрбаха, Мойсея Гесса. Поряд з цим негативні прояви процесу «відчуження», а саме девіантність,

«екзистенційна тривога», відчуження від власних бажань, психологічні проблеми, втрата сенсовності праці та її результатів, пригнічення людини зі сторони держави та суспільних інститутів, відчуття втрати власної ідентичності та природи, були описані такими філософами, як Еміль Дюркгейм, Освальд Шпенглер, Макс Вебер, Георг Зіммель, Роберт Мертон, Герберт Маркузе, Френсіс Фукуяма.

Історико-філософський аналіз виникнення форм і сфер відчуження здійснили такі мислителі, як Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі. У праці «Дослідження історії» 1934 року Арнольд Джозеф Тойнбі акцентує увагу на послідовній зміні цивілізацій та пояснює процес утворення цивілізації із культури [11]. Освальд Шпенглер у своїй праці «Занепад Європи» 1918 року звертає увагу на серйозні проблеми у розвитку Західної цивілізації, пов'язані з проблемою відчуження [21].

Враховуючи вище окреслену широку палітру визначення і застосування поняття «відчуження», автор буде розглядати цей термін «як філософсько-соціологічну та соціально-психологічну категорію, що означає такі відносини між суб'єктом та певною його функцією, які виникають унаслідок втрати їхньої початкової єдності» [4].

Результати дослідження. В історико-філософській парадигмі розуміння відчуження як ключової проблеми буттєвості людини було започатковане представниками німецького Просвітництва. Чи не вперше термін «відчуження» використав Йоганн Фіхте у праці «Науковчення» 1794 року [16] Фіхте використовував термін «Entäußerung» для пояснення процесу реалізації «Я» в оточуючому світі для взаємодії з зовнішнім «Не-Я». Дещо пізніше для позначення процесу відчуження Карл Маркс використовував такі поняття, як: «Entfremden», «Veräusserung», «Entfremdung», «Verfremdung», «Entäußerung» [9, с. 65]. Кожне з цих понять означає відчуження, проте, характеризуючи конкретний аспект цього феномену. Поряд з цим найчастіше у працях мислителів німецького Просвітництва «відчуження» позначається через термін «Entfremdung».

Entfremdung означає процес у якому відбувається порушення сталих зав'язків між людиною та суспільством, результатом праці, самою працею, з природою та з самим собою. Георг Гегель розглядав Entfremdung як втрату Абсолютним Духом власної суті в процесі набуття об'єктності у матеріальному світі. Тобто Entfremdung постає як процес спрощення «Абсолютної ідеї» до матеріальної форми, яка стає ворожою щодо свого творця через втрату розуміння власної внутрішньої природи [1]. У такому розумінні Карл Маркс аналізував Entfremdung як процес втрати працівником зв'язку з результатами власної праці, самою працею, іншими людьми та самим собою і своєю природою [5].

Ще однією категорією для позначення відчуження є Verfremdung. Термін використовується у театральній діяльності. Він пов'язаний з театральною технікою Verfremdungseffekt, розробленою Бертрольфом Брехтом. Verfremdungseffekt позначає ефект відчуження, де «Verfremdung» означає «відчуження», а «Effekt» – «ефект». Цей прийом дозволяв емоційно дистанціювати глядача від подій вистави та зберегти його критичний погляд на сюжет вистави [9, с. 65].

Натомість поняття «Entäußerung» є синонімом терміну «Entfremdung», проте, має позитивну конотацію та означає «вихід за межі». Entäußerung позначає процес об'єктивації, за Гегелем, Абсолютної ідеї у матеріальному світі. Георг Гегель вважає його закономірним етапом історичного розвитку, коли Абсолютний Дух жертвує собою, щоб стати частиною об'єктивного світу [1]. Значною мірою схожий процес можна простежити, коли людина віддає частину себе, щоб створити матеріальні предмети.

У свою чергу психологічний стан, у якому перебуває людина під час відчуження, позначають терміном «Entfremden». Він описує стан, під час якого людина відчуває самотність, відірваність від інших людей. У цьому стані людина відчуває себе відірваною від світу, ізольованою від інших людей. Поряд з цим у сфері права для позначення процесу відчуження, передачі майна через дарування, продаж чи спадок активно використовують термін «Veräusserung» [9, с. 66].

Особливе значення для нашої роботи мають поняття «Entfremdung» і «Entäußerung». За Гегелем, Entäußerung відображає процес об'єктивації Абсолютної ідеї у матеріальному світі

та є позитивним процесом. На мою думку, людина проходить схожий процес утвердження власних ідей в оточуючому світі. Адже з того моменту, коли людина починає впливати на світ, її праця набуває усвідомленої цілеспрямованої діяльності. При цьому відбувається відчуження результатів діяльності від їх творця. Цей процес є рушійною силою у розвитку людства. Водночас поняття «Entfremdung» означає відчуження з негативною складовою та позначає процес, коли робітник більше не сприймає себе як одиницю виробничого процесу. На місце індивідуального робітника у капіталістичній системі організації виробництва приходять знеособлений масовий робітник, який є відірваним від результатів власної роботи, інших робітників та самого себе. У процесі історико-філософського аналізу розвитку людського суспільства ці терміни будуть відіграють важливе теоретико-методологічне значення.

Розуміння феномену відчуження постійно трансформувалось та змінювалось в ході історичного розвитку людства. Поняття поглиблювалось, розширювалось та переходило з позитивної конотації, як у випадку грецького слова «alloiosis», використаного Плотіном для позначення відчуття споглядання та екстазу від єднання зі світом, до його негативного значення, представленого німецьким терміном «Entfremdung», який використовували німецькі просвітники для пояснення процесу відриву форми від її суті та формування ворожої диспозиції щодо форми [20].

Для розуміння цих трансформацій у сприйнятті поняття «відчуження» доречним є звернення до аналізу онтології відчуження в історичній ретроспективі. Оскільки використання самого поняття «відчуження» співвідноситься з античною традицією, можна зробити висновок про тривалий процес його формування та еволюції, пов'язаний з суспільними процесами. На початках існування людського соціуму, ще у первісному суспільстві, відчуження виникає як реакція людини на необхідність самозахисту від негативних явищ природи – голод, холод, дикі звірі, природні катаклізми. У дикій природі людина дуже слабка фізично, у порівнянні з іншими тваринами. Вона не має хутра, гострих кігтів чи зубів. Її шкіра настільки тендітна, що легко травмується від найменших пошкоджень, як у воді, так і на суші.

Чи не єдиною еволюційною перевагою людини щодо інших живих істот був розум і самосвідомість. Саме у свідомості людини зароджуються унікальні ідеї, які вона втілює у зовнішньому світі. Платон називав їх ейдосом або ідеєю, яка шляхом еманации, сходження реалізується у матеріальному світі [17, с. 216]. Саме у такому розумінні Георг Гегель використовує поняття «Entäußerung» для позначення процесу самопожертви Абсолютного духу та його втілення у зовнішньому світі речей [1]. Людина з її самосвідомістю як втіленням Абсолютного духу створює знаряддя праці, а відтак реалізує власні ідеї у зовнішньому матеріальному світі об'єктивних речей та «відчужує» їх від себе. У підсумку створені людиною речі стають «речами у собі», які вже відірвані від їх творця та здобувають певну незалежність.

Іншим аспектом виникнення «відчуження» стає необхідність первісної людини звільнитись від небезпек оточуючого світу – хижаків, голоду та холоду. «Природний стан втілює ситуацію, коли існують лише вільні індивіди, свобода яких полягає в тому, щоб убивати один одного задля збереження цієї свободи. Природні умови – це умови дикої свободи, коли в кожного є зворотне право на життя і смерть іншої людини, наскільки в нього є сили. Причина криється в тому, що природний стан – це стан потреб, а людина – істота бажань» [7, с. 176]. Забезпечення власного простору безпеки змушує людину обмежити свою свободу. І ці обмеження накладає суспільство та творча діяльність людини. Саме вони стають першими формами «відчуження», які можна позиціонувати як *протовідчуження*, адже вони стали основою для усіх інших форм відчуження.

Якщо детальніше розглянути першу форму *протовідчуження* – об'єднання людей в колектив – можна побачити, як швидко він перетворюється зі способу захисту від небезпек дикої природи на «незалежну» силу, яка починає домінувати над людиною, її діяльністю та життям. При цьому поведінка людей стала контролюватись за допомогою системи табу на сексуальні контакти, розподіл їжі, владу. З часом з суспільного об'єднання людей виникає держава, яку Томас Гоббс безпідставно буде асоціювати з ненажерливим міфічним чудовиськом Левіафаном [3]. Таким чином, виділяється нова форма відчуження людини – держава.

Друга форма *протовідчуження* – процес творчості, який дозволяє людині змінювати оточуючий світ та вдосконалювати саму себе. Результатом творчості стає виникнення житла, знарядь праці, писемності, творів мистецтва та ін. Творчість стає способом відокремлення людини від суспільства. Проте з часом створені людиною речі починають ставати ворожими до неї. Для прикладу, створений людиною спис, як спосіб захисту та здобуття їжі, у будь-який момент може бути використаним для її вбивства. У ширшому розумінні всі творіння людини, від знарядь праці до медичних засобів можуть бути використані для її знищення самою ж людиною.

З часом обидві форми *протовідчуження* через свою взаємодію утворюють певну культуру, в якій об'єднуються усі творчі надбання певної спільноти та сформовані нею структури суспільних інститутів. Культура постійно перебуває у процесі розвитку та еволюції, що дозволяє людству еволюціонувати. Проте якщо одна зі складових частин *протовідчуження* починає домінувати, культура занепадає і у підсумку за слушним формулювання Освальда Шпенглера залишається лише «форма» культури, відчужена від оригіналу – цивілізація.

Цивілізація не приносить нічого нового, а лише продовжує існування на рівні досягнення культури та повільно йде до свого занепаду. У контексті цього Арнольд Тойнбі у праці «Дослідження історії» звертає увагу на процес послідовної зміни цивілізацій. Серед цих послідовностей він виділяє: мінойську – еллінську – західну цивілізацію, мінойську – еллінську – православну цивілізацію, мінойську – сирійську – ісламську цивілізацію, шумерську – індську – індуїстську цивілізацію [11]. В його інтерпретації занепад цивілізації, не означає абсолютне знищення культури, з якої вона виникла. Культура за сприятливих обставин може переродитись в іншій цивілізації. Це відбувається, коли баланс між двома формами «протовідчуження» відновлюється.

Нещодавні дослідження, проведені вченими Стенфордського університету: «Порівняння спільного вирішення геометричних головоломок мурахами та людьми», показують, як погіршується вирішення задачі з розширенням групи людей та як індивідуальна особа може швидко вирішувати головоломку [13]. Це демонструє як культура втрачає своє внутрішнє творче начало під впливом розширення соціальних об'єднань людей. Адже розширення людської групи призводить до зниження загального творчого потенціалу.

На прикладі більш детального аналізу розвитку первісного суспільства можна побачити, як перші форми відчуження впливали на історичний процес. У цей історичний період відчуження мало позитивні ознаки а, відтак було, навіть корисним етапом розвитку людства. У первісному суспільстві першочергове значення мало об'єднання людей у групи. З часом група стала важливішою за окрему особу, яку вона мала захищати від природних або соціальних загроз. Людина перестає формувати правила та умови взаємодії групи і починає підкорятись її обмеженням та нормам. Відчуження групи від людини стає основою виживання людства, але лише до того моменту, доки творчість індивідуальної особи має можливість на реалізацію.

Поступове ускладнення суспільних структур і відчуження прав людини призводить до утворення держави. Детально ці процеси описані у праці «Походження родини, приватної власності та держави» німецького мислителя Фрідріха Енгельса, який спирався на дослідження американського етнографа та історика Люїса Моргана [6]. Поява надлишку продуктів харчування сприяла диференціації суспільства, закладаючи основи для створення держави. У розумінні Фрідріха Енгельса, держава виникла через бажання панівного класу зберегти свою владу [6, с. 97]. Однак, на нашу думку, цей процес прямо пов'язаний з відчуженням індивідуальних прав і свобод людини і укладенням своєрідного «мовчазного суспільного договору».

Реалізація творчості людини як форми *протовідчуження* через виробництво знарядь праці і зброї та їх накопичення у формі багатства сприяла формуванню моногамної сім'ї. Подібна поява нових засобів праці дозволило людині організувати незалежне від спільноти господарство. В обмін на можливість відокремлення від єдиної первісної спільноти «моногамна сім'я» погоджувалась на відчуження власної свободи державою. Таким чином виникає влада, а з нею і держава, коли певна частина населення отримує усі привілеї суспільного життя та можливість впливати на життя усієї громади.

Ідею про відчуження певної частини прав і свобод людини і формування держави згідно з суспільним договором обґрунтовували Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Джон Локк. Вони вважали, що проблема відчуження виникає через протистояння між державою та індивідом. В цьому контексті відчуження розглядається як процес, за якого людина делегує частину своїх повноважень державі, яка згодом відокремлюється від нього і починає нав'язувати свої правила [10]. Незважаючи на діаметрально протилежні погляди Томаса Гоббса та Жан-Жака Руссо щодо причин і механізмів формування держави, обидва мислителі погоджуються, що держава стала елементом і сферою відчуження людини. Вона отримала монополію на насильство та обмеження свободи людини, що з часом призвело до деіндивідуалізації людини та перетворення її на частину колективного організму. В результаті створення держави з'явилися нові форми відчуження людини, найбільш поширеним з яких є політичне відчуження, пов'язане з відривом від її інституцій, політичних процесів та можливості впливати на життєдіяльність держави. З цього моменту свобода людини обмежувалась не тільки традиціями, звичаями, системою табу, а й державними законами, як проявом волі їх суверена – правителя [7, с. 128].

Паралельно з державою утверджується релігія як форма і сфера відчуження людини. Вона формується як спосіб захисту людини від явищ природи і спроба впливати на них через ритуали і релігійні практики. У такий спосіб колись єдина природа набуває антропоморфних рис і перетворюється на божество, яке покликане захищати людину від небезпек природи та допомагати людям у реалізації їх бажань. Природа як божество відчужується від людини, яка у свою чергу наділяє природу своїми найкращими якостями, здібностями та бажаннями. У такому розумінні у праці «Сутність християнства» Людвіг Фейєрбах розглядав релігію саме як форму відчуження людини. На його думку, через проекцію своїх найкращих якостей на Бога, людина втрачає можливість пізнати себе та стає залежною від надприродного [15]. Суголосні ідеї знаходимо у праці Еріха Фромма «Втеча від свободи». Згідно з Фроммом, щоб уникнути свободи та відповідальності, людина звертається до релігії. Вона дозволяє подолати «екзистенційну тривогу», яка змушує людину відчувати себе нездатною справитись з природними або соціальними викликами самотійно. За це людина віддає своє життя під контроль релігійних інституцій [12, с. 72].

З розвитком держави виникає ще один фактор відчуження людини – гроші як універсальний спосіб обміну товарами. У первісному суспільстві замість грошей використовували універсальні цінні речі для обміну іншими продуктами, наприклад, хутро. Пізніше таку функцію виконували дорогоцінні метали. Гроші дозволяли не лише обмінювати товари та ресурси, а й стали засобом демаркації території, де правив володар, монарх. З часом докола обігу грошей сформувався цілий соціальний прошарок людей – торговці. В цей момент гроші перестали бути простим способом обміну, а стали самотійною силою, вже відчуженою від людини. Французький філософ Мойсей Гесс, досліджуючи процес формування грошей у праці «Європейська тріархія» (*Die europäische Triarchie*), дійшов висновку, що гроші з часом стали формою відчуження в економіці. Вони перетворились на самотійну структуру, яка почала впливати на суспільство, перетворившись на засіб контролю та влади. Гроші відділили людину від результатів її діяльності, зробивши економічні процеси відірваними від реальних людських потреб. Гроші, переставши бути контрольованими людиною, стали причиною виникнення соціальної несправедливості [18]. Вони як засіб соціального відчуження почали визначати сенс життя, поведінку та функціонування людини

В якийсь момент усі елементи і сфери відчуження, такі як держава, гроші, церква, суспільство та матеріальні речі, почали визначати життя людини. Створений одяг став її шкірою, держава – майбутнім, церква – душею, а гроші – необхідним засобом для забезпечення фізичного і соціального існування, а в деяких випадках і сенсом життя. У випадку, якщо один з цих феноменів починає безконтрольно укорінюватись та розширюватись – це призводить до радикальних суспільних трансформацій.

Таким чином, можна вважати, що термін «*Entfremdung*», який пояснює процес відриву форми від її суті та заняття нею ворожої позиції по відношенню до форми, описує висхідні форми

відчуження та надає їм негативної конотації. Однак, форми *протовідчуження*, такі як об'єднання людей у групу та творча діяльність людини мають позитивний характер, необхідний для збереження та розвитку людства, тому у процесі їх дослідження доцільно використовувати термін «Entäußerung», який позначає процес об'єктивації Абсолютної ідеї у матеріальному світі.

Якщо розглянути розвиток людської цивілізації, виходячи із взаємодії форм *протовідчуження* та *відчуження*, можна побачити, який сильний вплив ці феномени мають на розвиток людства. Починаючи з епохи Відродження, відбулись поступові зміни у домінуванні різних форм відчуження. Зазнали трансформації усі сфери *протовідчуження*, пов'язані з суспільними інститутами – релігія та держава. У певний момент релігія та феодальна держава придушувала творчий потенціал людини та втручалась в усі аспекти її життя, що створило дисбаланс між двома формами *протовідчуження*, об'єднання людей у групи та творча діяльність людини. Спершу людина повстає проти церкви – відбувається процес Реформації та затяжний період воєн на європейському континенті. Пізніше у XIX–XX століттях відбувся процес поступової секуляризації та втрати влади релігією над життям людей. Місце Бога заступає «всесилля людського розуму». Людина, насамперед у межах західної цивілізації, відчужуючись від релігії, спочатку відчуває розрив з релігійними традиціями, а пізніше і з самою вірою. Разом з цими змінами відбувались і зміни і в державній владі, і в формах державного устрою. Монархії поступово приймають конституції, поступово надають права і свободи громадянам.

Паралельно з процесами секуляризації та трансформації держави, у Європі пройшли промислові революції та відбувся процес індустріалізації. Завдяки людській творчості виникають заводи, фабрики, нові механізми та технології. Довкола грошей, як елемента відчуження, формується новий панівний суспільний клас – буржуазія. Вона починає винаймати людей на роботу та використовувати їх навички для виробництва та продажу товарів. Мільйони вчорашніх селян задля виживання змушені переїздити у місто, в пошуках роботи. Гроші стають універсальною необхідністю для виживання.

Виробничі відносини змушували тогочасну людину працювати по 16 годин на добу, спати у брудних бараках зі щурами, а інколи у саморобних копанках. У такій соціальній реальності втрата роботи стає рівнозначною смерті не лише для робітника, а й для усієї його родини. Людина все глибше відчуває економічне відчуження: працівник відчужений від результату своєї праці, від самого процесу праці та від інших працівників. Вироблені товари не належать робітнику, процес праці позбавлений творчості, а взаємодія з іншими працівниками механізована та позбавлена колективної діяльності [14, с. 65]. Відтак як реакція на настільки крайні прояви відчуження людини виникають соціалістичні ідеї, а в суспільному дискурсі поширюється гасло: «Привид ходить по Європі – привид комунізму» [8, с. 4].

Після Другої світової війни продовжився інтенсивний розвиток капіталізму у західному світі. Набули поширення нові форми відчуження: соціальне, культурне, екзистенційне, психологічне, технологічне, інституційне та відчуження від природи [14, с. 63]. Ці форми відчуження прямо пов'язані з поглибленням проблеми уречевлення. Капіталізм стимулював закріплення у суспільстві «товарного фетишизму». Довкола речей чи витворів мистецтва виникали масові субкультурні рухи – байкери, металісти, тедді-бої.

Людина звикла переносити власну відповідальність на різні форми та сфери відчуження: Задоволення – на споживання, сенс життя – на роботу, захист – на державу. Людина у постіндустріальному суспільстві стала відчуженою від соціуму, а її можливості звелись до роботи та нескінченного циклу споживання товарів. Європейські держави у другій половині XX століття почали об'єднуватись в міждержавні союзи. У підсумку в 1992 році в Маастріхті, Королівство Нідерланди, було підписано договір про створення Європейського Союзу. На перший план політики вийшли екологічні проблеми, спричинені діяльністю людини, що породило відчуження людини від природи.

Найрадикальнішою зміною у житті людини кінця XX – початку XXI століття стала поява простору віртуальної реальності та розвиток ІТ-технологій. Доволі швидко вигаданий віртуальний простір став домінуючою сферою відчуження від реального світу. Його заповнили

«симулякри» та «симуляції», які іноді здаються більш реалістичними, ніж сама реальність. Соціальні мережі почали спотворювати оточуючу дійсність та впливати на сприйняття людиною реальності. Реклама стала формувати бажання та людські цілі. Технології віртуального світу привчили людство до швидкого та доступного дофаміну, погіршивши якість сну, кількість психологічних захворювань. У такий спосіб людини потрапила у чергове коло відчуження. У віртуальному світі «...навіть маючи можливість змінити власне життя, людина відмовляється від свободи через страх нереального, пов'язаний з головною проблемою усіх негативних тенденцій в процесі відчуження – відповідальністю» [14, с. 67].

Висновки. На підставі ретроспективного дослідження різних суспільно-історичних етапів розвитку людства встановлено існування двох періодів становлення соціального відчуження – позитивний та негативний, виходячи з їх впливу на людство. Перший з них пов'язаний із забезпеченням людиною власного простору безпеки через вплив негативних явищ природи – голод, холод, природні катаклізми. У цей період формуються дві висхідні форми відчуження, які позиціонуються як *протовідчуження*, оскільки вони є основою для формування наступних форм і сфер відчуження.

Перша форма *протовідчуження* позначає процес об'єднання людей у групи і в процесі розвитку трансформується у дві сфери відчуження: державу і релігію. Друга форма *протовідчуження* позначає процес творчої діяльності людини. Результатом творчості стає виникнення житла, знарядь праці, писемності, творів мистецтва. Оскільки форми *протовідчуження* мають позитивний характер, який дозволяє людству розвиватись та захищати себе, доцільно використовувати для їх позначення німецький термін «Entäußerung», який позначає процес об'єктивації Абсолютної ідеї у матеріальному світі (Г. Гегель). В процесі взаємодії між двома формами протовідчуження утворюється культура, у якій реалізуються всі творчі надбання та сформовані структури суспільних інститутів.

Негативний період розвитку відчуження у житті людини характеризується еволюцією форм *протовідчуження* до складніших сфер та форм – держава, політика, релігія, гроші, соціальні інститути. Він дефініціюється через термін «Entfremdung», який пояснює процес відриву форми від її суті та заняття нею ворожої позиції щодо її внутрішньої суті. У такому розумінні найбільш широкими сферами відчуження стають держава, релігія та економіка. Держава у своєму розвитку доволі швидко припиняє виконувати лише форму захисту і починає експлуатувати людину, формується політичне відчуження, ідеологічне відчуження, правове відчуження та ін. Так само релігія перестає виконувати свої початкові функції захисту людини від сил та явищ природи і ставить людське життя під цілковитий контроль релігійних інституцій. Натомість у сфері економічного відчуження формується відчуження від результатів праці, від власної природи і з'являються гроші як форма відчуження. У підсумку гроші як засіб соціального відчуження почали визначати сенс життя, поведінку та функціонування людини. У випадку, коли один з цих феноменів починав безконтрольно укорінюватись та розширюватись у суспільстві, у ньому відбувались радикальні соціальні трансформації.

У ХХ столітті з інтенсивним розвитком капіталізму набули поширення новітні форми відчуження – соціальне, культурне, екзистенційне, психологічне, технологічне, інституційне та відчуження від природи – більшість з яких прямо пов'язані з проблемою уречевлення та закріпленням у суспільстві «товарного фетишизму». Кінець ХХ століття ознаменувався появою простору віртуальної реальності та розвитком ІТ-технологій. За декілька десятиліть віртуальний простір став домінуючою сферою відчуження людини від реального світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гегель Георг. Феноменологія духу. Київ: Основа, 2004. 548 с.
2. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла. Київ: Априорі, 2018. 136 с.
3. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ: Дух і Літера, 2000. 600 с. URL:<https://web.archive.org/web/20150427111517/http://duh-i-litera.com/leviafan/> (Дата звернення: 10.12.2024)

4. Грабовська І. М., Грабовський С. І. Відчуження. Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія]. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. Т. 4. URL: <https://esu.com.ua/article-34424> (дата звернення: 10.12.2024).
5. Економічно-філософські рукописи 1844 року. URL: <https://surli.cc/xgevih> (дата звернення: 10.12.2024).
6. Енгельс Фрідріх. Походження родини, приватної власності і держави. Харків: Державне видавництво України, 1925. 122 с. URL: <https://vpered.wordpress.com/2011/02/24/engels-der-ursprung-der-familie/> (Дата звернення: 10.12.2024)
7. Жерар Мере. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади./ Пер. з фр. Л. Кононовича. Львів: Кальварія, 2003. 216 с.
8. Маркс Карл, Енгельс Фрідріх. Маніфест комуністичної партії. Київ: Вперед, 2010. 55 с.
9. Патлатой О. Є. Форми відчуження в сфері наукової праці та напрями їх подолання в сучасній економіці. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*, 2014. С. 63-70 с.
10. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / Пер. з фр. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
11. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1: Скорочена версія томів 1-6 Д. Ч. Сомервелла / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.
12. Фромм Еріх. Втеча від свободи / Пер. з англ. М. Яковлєва. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2022. 288 с.
13. Comparing cooperative geometric puzzle solving in ants versus humans. Edited by Marcus Feldman, Stanford University, Stanford, CA, 2024. URL: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2414274121> (last accessed: 10.12.2024)
14. Drozd B. Yu. Transformation of forms of human alienation in the conditions of the russian-ukrainian war. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Vol. 1(93)*. 62-71 p.
15. Feuerbach Ludwig. *Das Wesen des Christentums*. Leipzig, Otto Wigand, 1841. 450 p. URL: <https://surl.li/bluagw> (last accessed: 10.12.2024)
16. Fichte Johann Gottlieb. *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre*, Hamburg, Meiner, 1997. 324 p.
17. Hermann Arnold. Plato's Eleatic Challenge and the Problem of Self-Predication in the Parmenides. *Presocratics and Plato: Festschrift at Delphi in Honor of Charles Kahn*, Las Vegas: Parmenides Publishing, 2012. 205-232 p.
18. Hess Moses. *Die europäische Triarchie*. Leipzig, Otto Wigand, 1841. 185 p. URL: <https://surl.gd/wdxfmz> (last accessed: 10.12.2024)
19. Human line 'nearly split in two' by Paul Rincon Science reporter, BBC News. URL: <https://surl.gd/gueuhz> (last accessed: 10.12.2024)
20. Plotinus. *The Enneads*. Translated by Stephen MacKenna. Edited by B. S. Page. London: Faber and Faber, 1962.
21. Spengler Oswald: *Der Untergang des Abendlandes*. München, 1963. 651 p. URL: <https://surl.li/llhrcg> (last accessed: 10.12.2024)

REFERENCES

1. Hegel Georg. (2004) *Fenomenologija dukhu [Phenomenology of spirit]*. Kyiv: Osnova, S. 548 [In Ukrainian].
2. Hesiod. (2018) *Pokhodzhennia bohiv. Roboty i dni. Shchyt Herakla [The origin of the gods. Works and days. Shield of Hercules]*. Kyiv: Apriori, S. 136 [In Ukrainian].
3. Hobbs Tomas. (2000) *Leviafan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta tsyvilnoi [Leviathan, or Essence, structure and plenary powers of the state church and civil]*. Kyiv: Dukh i Litera, S. 600. URL: <https://web.archive.org/web/20150427111517/http://duh-i-litera.com/leviafan/> (last accessed: 10.12.2024) [In Ukrainian].
4. Hrabovska I. M., Hrabovskyi S. I. *Vidchuzhennia*. (2005) *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy: entsyklopediia [Alienation. Encyclopaedia of Modern Ukraine: encyclopaedia]*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, T. 4. URL: <https://esu.com.ua/article-34424> (last accessed: 10.12.2024) [In Ukrainian].

5. Ekonomichno-filosofski rukopisy 1844 roku [Economic and philosophical manuscripts of 1844]. URL: <https://surl.cc/xgevih> (data zvernennia: 10.12.2024) [In Ukrainian].
6. Engels Fridrikh. (1925) Pokhodzhennia rodyny, pryvatnoi vlasnosti i derzhavy. [Origins of the family, private property and the state.]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, S. 122 URL: <https://vpered.wordpress.com/2011/02/24/engels-der-ursprung-der-familie/> (Data zvernennia: 10.12.2024) [In Ukrainian].
7. Zherar Mere. (2003) Pryntsyp suvernitetu. Istoriia ta osnovy novitnoi vlady. [The principle of sovereignty. History and foundations of the new government]. Lviv: Kalvariia, S. 216 [In Ukrainian].
8. Marks Karl, Engels Fridrikh. (2010) Manifest komunistychnoi partii [Manifesto of the Communist Party]. Kyiv: Vpered, S. 55 [In Ukrainian].
9. Patlatoi O. Ye. (2014) Formy vidchuzhennia v sferi naukovoï pratsi ta napriamy yikh podolannia v suchasniï ekonomitsi [Forms of alienation in the field of scientific work and ways of overcoming them in the modern economy]. Naukovyi chasopys NPU imeni MP Drahomanova. Seriiia 18: Ekonomika i pravo, S. 63-70 [In Ukrainian].
10. Russo Zhan-Zhak. (2001) Pro suspilnu uhodu, abo Pryntsypy politychnoho prava [About the social contract, or Principles of political law]. Kyiv: Port-Royal, S. 349 [In Ukrainian].
11. Toinbi Arnold. (1995) Doslidzhennia istorii. Tom 1:Skorochena versiia tomiv 1-6 D. Ch. Somervella [Studies of history. Volume 1: Abridged version of volumes 1 D. Ch. Somervell]. Kyiv: Osnovy, S. 614 [In Ukrainian].
12. Fromm Erikh. (2022) Vtecha vid svobody [Escape from freedom]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», S. 288 [In Ukrainian].
13. Comparing cooperative geometric puzzle solving in ants versus humans. Edited by Marcus Feldman (2024). Stanford University, Stanford, CA URL: <https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.2414274121> (last accessed: 10.12.2024)
14. Drozd B. Yu. (2023) Transformation of forms of human alienation in the conditions of the russian-ukrainian war. Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences. Vol. 1(93). 62-71 p.
15. Feuerbach Ludwig. (1841) Das Wesen des Christentums. [The Essence of Christianity]. Leipzig, Otto Wigand, 450 p. URL: <https://surl.li/bluagw> (last accessed: 10.12.2024) [In German].
16. Fichte Johann Gottlieb. (1997) Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre [Basis of the entire scientific doctrine]. Hamburg, Meiner, 324 p. [In German].
17. Hermann Arnold. (2012) Plato's Eleatic Challenge and the Problem of Self-Predication in the Parmenides. Presocratics and Plato: Festschrift at Delphi in Honor of Charles Kahn, Las Vegas: Parmenides Publishing, 205-232 p.
18. Hess Moses. (1841) Die europäische Triarchie. [The European Triarchy]. Leipzig, Otto Wigand, 185 p. URL: <https://surl.gd/wdxfmz> (last accessed: 10.12.2024) [In German].
19. Human line 'nearly split in two' by Paul Rincon Science reporter, BBC News. URL: <https://surl.gd/gueuhz> (last accessed: 10.12.2024)
20. Plotinus. The Enneads. Translated by Stephen MacKenna. Edited by B. S. Page. (1962) London: Faber and Faber.
21. Spengler Oswald (1963) Der Untergang des Abendlandes [The Decline of the West]. München, 651 p. URL: <https://surl.li/llhrcg> (last accessed: 10.12.2024) [In German].

Chursinova Oksana Yuriivna

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandery str., Lviv, Ukraine

FORMS AND SPHERES OF HUMAN ALIENATION: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL RETROSPECTIVE

Relevance of the problem. With the beginning of a full-scale war between Russia and Ukraine, the problem of alienation has become more relevant in social processes with renewed vigor. Being in

a state of “limit situation” or the threat of its beginning, citizens of Ukraine and the world are starting to rethink their own lives in a new way. The previously barely noticeable process of alienation has begun to manifest itself more distinctly in various spheres of life: at work, turning into a feeling of “existential anxiety”; in virtual spaces, through escapism and constant propaganda combined with disinformation; in public life, due to the loss of ties with friends and relatives in wartime conditions; and in politics, where the removal of the majority of citizens from influencing socially significant decisions under war conditions is evident. All these forms of alienation, experienced by humanity many times throughout history, have produced mechanisms for overcoming them specific to each epoch.

Purpose. Analysis of the forms and spheres of human alienation in a historical and philosophical perspective.

The methodological basis of the research is the methods of hermeneutic and comparative analysis. The method of hermeneutic analysis is implemented in the article in the process of studying the category of “alienation” in the understanding of representatives of the German Enlightenment. The methodology of comparative analysis is implemented in the course of comparing different historical periods and similar historical phenomena – war, revolution, state formation. The method of comparative analysis is also used in comparing different forms of “alienation” of a person in society and key approaches to its research.

Research results. In accordance with the stated goal, it was found that the ascending forms of alienation were formed as a way for a person to provide his own space of security due to the negative impact of natural phenomena. These forms of alienation are outlined as proto-alienation, since they are the basis for the emergence of all other forms and spheres of alienation. The first two forms of proto-alienation are associated with the process of uniting people into groups and the process of creative activity. In the process of interaction between these two forms of proto-alienation, a culture is formed in which creative achievements and the formed structures of social institutions are realized.

The contradictory ambivalent nature of alienation in the development of human civilization has been established. Alienation can manifest itself in positive aspects, as the process of creating things, social structures and other civilizational goods necessary for human survival in conditions of constant threat from the natural environment and social challenges. These ascending positive forms of alienation, which are designed to protect a person from the dangers of the environment and improve human living conditions, are positioned as proto-alienation and are divided into creativity and the unification of people into communities. In negative aspects, alienation is realized through the formation of a person’s dependence on the things, processes and phenomena created by him, which begin to dominate him and be hostile to him: the means of production and their concentration in one hand begin to turn a person into a slave; the state ceases to protect a person and only exploits him for its own purposes, taking away freedom; money ceases to be simply a means of exchanging goods, and begins to determine human survival in the world.

Different approaches to understanding the concept of “alienation” in the philosophy of the German Enlightenment are revealed, in which the concept of “Entfremdetsein” denotes negative emotions associated with alienation from society), “Veräusserung” – alienation of property in law, “Entfremdung” – the process of objectification of an idea in the material world, “Entäusserung” – the process of alienation from a subject, object, environment. Instead, two terms are actively used to denote modern manifestations of alienation in the scientific paradigm: “Entäusserung” and “Entfremdung”. “Entfremdung” denotes a process during which a person feels alien or detached from an object, environment, system or other people. And with the help of the concept of “Entäußerung” the process of objectification of an idea, the transition from the inner to the outer world and “going beyond oneself” is described.

Key words: alienation, proto-alienation, historical process, civilization, culture, capitalism, society, creativity, responsibility.